

Gondolatok az 53. Savaria Urbanisztikai Nyári Egyetem kapcsán

2011 decembere óta van közvetlen rálátásom a Savariára, s azóta azt tapasztalom, hogy a legnehezebb feladat a megfelelő téma megtalálása. Ha az megvan, ha rákaptunk, akkor már minden megy könnyedén: a felkért előadók szinte kivétel nélkül megtiszteltetésnek veszik a feladatot, csak akkor mondanak nemet, ha igen nyomós okuk van rá, s majd' mindenki azzal zárja sorait, hogy más alkalommal szívesen jön. Az előadók ajánlanak további előadó-jelölteket, mint ahogy ez történt idén is. Most még újabb meg újabb városok neve merült fel: Berettyóújfalu, Debrecen, Makó, Nagyvárad, Kassa, Szabadka, Lendva, Ungvár, Munkács, Szatmárnémeti, ...

Egyesek szerint - talán elsőként Brachfeld Siegfried szerint – „a téma az utcán hever”. Jó-jó, de melyiket vegyük fel? Mit szólnak ehhez a többiek, elsőként a nyári egyetem tanácsának tagjai, a TIT s a helybéli – szombathelyi és Vas megyei – politikai vezetés prominensei, a megyei Építész Kamara vezetése s nem utolsósorban a Szombathelyre rendszeresen vagy éppen először készülők?

Amikor tavaly ősszel elindult köztünk a beszélgetés, levelezés erről, hamarosan feltűnt a gondolat: Emlékezzünk meg Trianonról, hiszen a száz éve történetek aligha feledhetők, s igen jelentős (drasztikus) változást hoztak mindannyiunk életében. Láttuk, hogy a kerek évfordulókon való emlékezés sokak öröme van¹, tudjuk, hogy ha nem emlékezzünk, akkor a következő generációk ránk se fognak emlékezni, s nem utolsósorban eszünkbe vésődött Karl Jaspers megállapítása: *„nincs realitás, amely öntudatunk számára lényegesebb volna a történelemnél”,* továbbá: *„Életünk gazdagabb lesz, ha múlt és jelen megvilágítja egymást”.²*

Azonnal felmerültek kételyek: Az emlékezés nem fordul-e önsajnálamba? Netán felütik a fejüket nacionalista, irredenta, szomszédellenes gondolatok? Vagy ha ezektől jelentősen eltérő hangot ütnek meg az előadók, akkor nem vádolnak majd minket idegen ügynök-volttal, hazaárulással. Kemény szavak ezek, nem is szabadna ilyeneknek felmerülnie egy szakmai rendezvénnyel kapcsolatban, de manapság mintha életünk tele lenne efféle abszurdításokkal, az eltérő véleményen lévők megbélyegzésével.

Ugyanakkor igazak, s nagyon találóak az erdélyi örmény családból származó Dávid Katalin művészettörténész sorai – a 2004-es szégyenletes népszavazással kapcsolatban: „Nem ítélt meg senki, ha a Királyhágón könny szökik a szemembe.”³

Nagy öröömre és többek egyetértésére talált Jankó Ferenc javaslata, hogy foglalkozzunk a száz éve határhelyzetbe került városokkal, hogy ezek a közösségek milyen választ találtak az idők során a nehézségekre, a történelmi, politikai, gazdasági változásokra, krízishelyzetekre. Valóban, sorsunkban nem pusztán a száz éve történt trauma a meghatározó, hanem legalább ennyire a II. világháború – benne a szégyenletes soával (zsidó és cigány holokauszttal) és a mérhetetlen emberveszteséggel -, no meg a szovjet megszállás, a szocializmus építésének negyvenegynéhány éve, a rendszerváltással (hatalomkonvertálással) ránk szakadt spontán majd „szabad” privatizáció, az „eredeti tőkefelhalmozás” és a globalizáció negatív hatásai is.

Sokunknak fájdalmas emlékei vannak Trianonról, mert pl. családunk apai ágának „hét szilvafája” ott veszett a Partiumban⁴, anyai nagyanyánk családjának birtoka a Csallóközben⁵. Feleségem anyai ági

¹ Tavaly például szép és értékes mozzanata volt a nyári egyetemnek Gerő László építész emléktáblájának megkoszorúzása.

² Jaspers e gondolatait idézi Gróh Gáspár: A rabság, mely megszabadít c. írásában. Magyar Szemle – Új folyam XVI. 5-6. szám, Budapest, 2007. június (5. lap)

³ Az idézet nem szó szerinti. Dávid Katalin: Emlékiratok, Szent István Társulat, Budapest 2019.

⁴ Édesapám, Körmeny Szilveszter még a Berettyó-menti Szentjobbon (az ősi Berekiben) született.

rokonainak családi fészke, bázisa Marosvásárhely⁶ és Erdély egyéb városaiban volt. Ebből a tudati helyzetből kellett továbblépünk, s felfedeznünk a körülöttünk élő nemzetek fiaiban testvéreinket. Ebben nekünk sokat segített keresztény hitünk, hiszen Jézus egyetemes testvériséget hirdetett meg, amikor azt tanította, hogy a Teremtő mindannyiunk atyja.

A településtervezői szakmai gyakorlatomban először Eger környékén dolgozva botlottam bele olyan földhivatali térképekre (1978 táján Egerszalókról és Egerszólátról olyan térképet kaptunk 1:2880-as léptékben, amelyek eredeti felvétele valamikor száz évvel korábban történt meg), amelyekről leolvasható volt a történelem. Láthatók voltak az I. világháború után osztott katona és rendőrtelkek, majd később az ONCSA akcióban⁷ kialakított telek- és házcsoportok.⁸

Később, 1983-ban lett faladatomban a Szekszárd melletti Szálka község rendezési terve. A helyszíneléskor lepődtem meg a falu beépített területébe ékelődő temető látványán: az erre-arra dőlt néhány sírkövön, a késő őszi napsütésben gyönyörű selymes fényű gyepen, a bokrokból, fácskákból álló kerítésen. A tervben javaslatot tettünk ennek védett sírkertté nyilvánítására, megőrzésére. Az egyeztetésen a tanácselnök (az öt falu határát művelő Ócsényi Termelőszövetkezet elnöke, Werner Ádám – remélem, jól emlékszem a nevére -, aki társadalmi munkában töltötte be ezt a tisztséget) mesélte, hogy gyerekként ők partizánosdit játszottak a felhagyott pravoszláv temetőben. A sírkövek voltak a célpontok.⁹

Innen kezdve fejtődött fel a történet: a falut svábok, dél-szlávok és magyarok népesítették be a török kiűzése után. Az I. világháborút követően a pravoszláv szlávok/szerbek költöztek el az újonnan létrejött Jugoszláviába, majd a II. világháború után a németeket telepítették ki;¹⁰ helyükre Gömörből kiebrudalt („lakosságcserevel” érkező) magyarok kerültek. Ők, amikor Kazincbarcikán és vidékén nagyarányú iparosítás és lakásépítés kezdődött – az ötvenes években -, elhagyták a települést, hogy őseik földjéhez közel kerüljenek. Helyükre megint másfelől érkeztek emberek.

Ki és miért érezte volna magáénak a falu örökségét: a hosszú fésűs beépítésű házakat, a keresztcsűrőket, a környéken kedvelt esztergályozott tornácoszlopokat, a régi pravoszláv temetőt, az ősi épületeket? A szomszéd faluban, Grábócon álló szerb ortodox templomot és kolostort? A következő faluban, Mőcsényen és környékén álló fachwerkes gazdasági épületeket, a XVIII. században új hazát találó frankok épített örökségét?¹¹

---

⁵ Nagyanyám, Prettenhoffer Márta soka mesélt Balonyról, meg a Petőcz rokonságról (akik jelentős szerepet töltek be a falu és olykor a vármegye életében). Egyik testvére éppen Balonyira magyarosította nevét.

⁶ Izmael Kajetán örmény kereskedő leszármazottjai születésének 200. évfordulóján, 2009-ben találkoztak a városban. Egykori házuk helyén áll ma Marosvásárhely városházája.

⁷ Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap, rövidítve ONCSA 1940-1944 között a nagycsaládos falusi nincstelének támogatására, a születések számának emelésére és gyermekvédelmi célokból alapított állami szociális szervezet volt. 1941-1943 között a terv keretében kb. 12 ezer típuslakást építettek telepszerűen a rászoruló családoknak, 30 éves kamatmentes kölcsön alapján. A típustervekhez a tájegységenkénti falusi lakóházak szolgáltak mintául. Több ezer család jutott földhöz, és közel 12 ezer ember kapott a gazdálkodáshoz szükséges állatállományt. Fiatal házásoknak kölcsönt, gyermekeknek segélyt nyújtottak.

⁸ Eger és településcsoportja fejlesztési koncepciója és rendezési terve, VÁTI, 1977-1981. Vezető tervező: Kálmánné Ráduly Piroska

⁹ Ő nem tartozott a „vörös bárók” közé, akik a termelőszövetkezet közös javainak legjavát magánosították. A község rendezési tervének felülvizsgálatakor (tervező: Kálmánné Ráduly Piroska, Pro Urbe) a temető árkában láttam viszont, ahogy irtotta az elvadult bozótost. Nem gazdagodott meg, egyszerű emberként élt.

¹⁰ Erről szívszorító erővel szól Lázár Ervin: A keserűfű c. novellája. Csillagmajor, Helikon 2017. (86-98. lap) A kötet két korábbi kiadást is megért, de érdemes ezt a legutóbbit kézbe venni, mert harmadával gazdagodott a tartalma az író életrajzi vonatkozású írásaival.

¹¹ Mőcsényi Mihály professzor szülőfaluja nevét vette fel. Az épített örökséggel foglalkozik pl. eik unokája, Mőcsényi Flóra doktori disszertációja: *Tájátalakítási sajátosságok a Délkelet - Völgyességben*. (2010. BCE Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola) Baranyában és Tolnában, a Haas Mihály által Schwäbische Türkei-nek nevezett területen számos fachwerkes épület

Szerte az országban sok kitelepített németajkú házaiba költöztetett ember nem tudta mire használni a földbe/közetbe vájt borospincéket – mert nem volt sem szőlejük, sem ehhez való szaktudásuk és eszközük. Ezek a pincék (ezek közül elég sok) a karbantartás hiányában életveszélyessé váltak, s a legkönnyebb volt ezeket elfalazni, lezárni s még a lejáratokat is eltüntetni. Jó néhány faluban és városban a '90-es évek közműépítése során kerültek elő ezek az ismeretlen, nyilván nem tartott pincék.¹²

Ha a városok legutóbbi száz évét szemléljük, láthatjuk, hogy az ország településhálózatában, térszerkezetében alapvető változásokat hozott Trianon. Budapest hirtelen „vízfejjé” vált,¹³ több megyeszékhely vonzáskörzetének nagyobbik felét elveszítette, s egészen a határra szorult (Balassagyarmat, Gyula, Szeged, Esztergom, Sátoraljaújhely). Egyes területek elvesztették évszázados központjukat: Abaúj északi részének központja Kassa volt, a bihari részeké Nagyvárad, a túlsó végeken: Hetésé Lendva, a BAZ megyéhez csatolt Gömör és Kishont megye területének központja is ma Szlovákiában van). Ezek a térbeli kapcsolatok oly lassan változnak, hogy a 2009-es *Jelentés az ország településeiről* (VÁTI) c., az Országgyűlés számára készült vizsgálat külső perifériaként (ahonnan csak jelentős idővel lehet elérni legalább 20 ezer lakosú várost) határozta meg ezeket a területeket.¹⁴ Belső területeken is láthatjuk a lassú változást: az ősi Tatán fut össze még hetven év elteltével is a környék közút-hálózata, holott a megyeszékhely 1950 óta a mára lényegesen népesebb Tatabánya.

Több település is – olykor ideiglenesen – a két világháború között megyeszékhellyé vált, majd ezt a státusát elvesztette: Pl. Berettyóújfalu, Putnok. Már az 1923-as közigazgatási átszervezéssel is vesztek funkciót egyes városok, pl. Mosonmagyaróvár. Más városok is átéltek efféle traumákat: Hódmezővásárhely 1950 és 1962 között volt átmenetileg Csongrád megye székhelye (előtte Szentes volt a megyeszékhely 1870-től).

A későbbiekben sok város életében meghatározó szerepű a létező szocializmus. Elsőként említhetjük az 1950-es nagy közigazgatási átszervezést, amivel elvesztette megyeszékhely voltát Baja, Balassagyarmat, Berettyóújfalu, Esztergom, Gyula, Makó, Mátészalka, Sátoraljaújhely, Sopron, Szentes, Szikszó.

A határ közelében fekvő városok sajátos helyzetbe kerültek a kétpólusú világrend létrejöttével és a vasfüggöny megépültével: sok város és község határsávba került, ami igen erősen korlátozta lehetőségeit. Bár meg kell mondani, hogy minden rosszban van valami jó. Sopron környékén s a Fertő tó mellett a természetvédelem és az erdészet „örülhetett” ennek. Néhány éve a Savaria tervező tábora Vaskeresztesen dolgozott, s az utolsó napon a kirándulás is e községet látogatta meg. A faluban és a szőlőhegyen is sok értékes, régi épület azért maradt meg, mert a határsávba került. De említhetnénk ebben a sorban Kőszéget is. Más városok, amelyek valami miatt háttérbe szorultak a

---

áll, csak azért került feledésbe, mert a vakolat eltüntette ezek jellegét. Zsibrik, Mucsi, Závod, Alsómányok, Szederkény őriz ilyen emlékeket, értékeket.

¹² A szerző 1991 és 2001 között a pincékkel, majd később kibővült szerepkörrel, a földtani veszéllyel foglalkozó tárcaközi bizottság tagjaként találkozott ezekkel a tapasztalatokkal, olykor egészen közel a fővároshoz is. Pl. Etyeken. A földbe/közetbe vájt pincék igen gyakran a házön kívüli lejáraton át közelíthetők meg, s a közterületek-utak és a szemközti telkek alá nyúlnak. A szekerek terhelését elbíró közetek a megrakott és gyorsan haladó teherautókat már nehezen viselik, a közművek számára ácsott árkokban gyűlő vizeket meg nagyon nem szívelik. Az országban kb. 400 településen okoz ez gondot.

¹³ Az ország népességéhez viszonyítva aránytalanul nagygyá. 1949-50-ben 23 szomszédos várost és községet kapcsoltak Budapesthez. Ezzel a főváros lakossága az ország népességének 18,9 %-ra nőtt. Hasonló volt a helyzet Dániában és Ausztriában, mert Koppenhága az ország lakosságának 28,7 %-át, Bécs pedig a 23.5 %-át foglalta magában (sőt ezekben az országokban a főváros az ország szélén található). A koncentráció más vonatkozásban nagyobb volt hazánkban, mert pl. az ipar kb. 50 %-a a Fővárosban összpontosult.

¹⁴ A városok vizsgálata azt mutatta, hogy csak a 20 ezer fő lakosságú városok tudják fenntartani a városokat jellemző központi szolgáltatások legalább kétharmadát. Városaink szám szerinti többsége ennél kisebb lélekszámú. Kb. száz az ötezer főt sem éri el.

szocializmus építésének éveiben (pl. „a klerikális reakció” helyei – érseki székhelyek: Esztergom, Kalocsa; „polgári városok”: Balassagyarmat, Gödöllő) többnyire megúszták a történelmi negyedük lerombolását és az igazán nagy lakótelep-építéseket is.

Több városunk profitált az ország jelentős részének elvesztéséből, mert onnan átköltöztek egyetemek, más fontos intézmények. Szegedről - Emlékiratok c. könyvében - Dávid Katalin művészettörténész így ír: „Jó volt Szegeden élni. A Kolozsvári Egyetem és a szintén Trianon miatt Temesvárról Szegedre átköltözött Csanádi püspökség érkezésével kezdődött Szeged modern élete. Addig is együtt élt egészséges szimbiózisban a polgárság és a parasztság, mindkettő kultúrája alakította, szellemileg, városképileg meghatározta a település arcképét. Ettől kezdve azonban egyrészt határváros lett Szeged, ami nem elhanyagolható az életében, másrészt az egyetemmel és a püspökséggel gazdagodva, szükségképpen egy újfajta intellektuális mozgás határozta meg a város szellemi életét. Ez megmutatkozott a városkép átalakításában, amikor kiépült a püspöki és az egyetemi központ a Tisza partján. Kevesen tudják ma már, hogy a Fogadalmi templom, tehát a székesegyház megtervezésében szerepet kapott a város határjellege, ugyanis kiemelkedően magas tornyaival a határ túloldalán maradt magyaroknak kívánt kapcsolattartója lenni.”¹⁵

Egyetemet „fogadott” Sopron és Miskolc is, a selmecebányait.

Említhetjük Debrecent is – ahonnan csak a járványhelyzet miatt nem érkezett hozzánk két eladó -, ami 1920-ban hirtelen a második legnagyobb, legnépesebb városává vált az országnak. Ez rangot jelentett, a város „helyzetbe került”, de fel is kellett nőnie ehhez a faladathoz. Itt említem meg, hogy a megyék és megyeszékhelyek átszervezésén kívül az 1950-es közigazgatási átalakulás más lényeges változásokat is hozott: a török uralom alatt óriáshatárúvá nőtt alföldi városok közül több ekkor veszítette el területének jelentős részét, mert az ezeken kialakult nagyobb „lakott helyek”, tanyasűrűsödések önálló településekké váltak. Debrecen mellett Kecskemét, Szeged, Hódmezővásárhely és Cegléd is így „járt”.¹⁶

Mindezekből talán egyértelmű, hogy a településeknek, s köztük a városoknak a történelem során újra meg újra nehézségekkel kell szembenéznie – még nem is említve azokat az eseményeket, amikor egy bányakincs kimerül, s a bányászattal együtt a rá települt ipar is „padlót fog”. Nagyörzsöny és Telkibánya aranybányáját veszítette el; Gánt, Iszkaszentgyörgy, Nyirád és Halimba bauxitbányáját, Komló, Oroszlány, Salgótarján, Pécs szénbányáit, Pécs uránbányáját is. A XVIII. század elején sorra létesült huta-települések legtöbbször létrejöttének okát veszítette el, de amelyek ezek közül mindegyiket túlélte, Parád üveggyára a nem átgondolt privatizáció miatt 300 év után lett semmivé! Sőt egyes vidékek, országrészek rendülhetnek meg bizonyos változások következtében. Az ország szülőterületeit sújtó filoxéra-vész elpusztította szőlőink 90%-át, s az ország válaszolt erre a kihívásra is (intézmények építésével, kutatással, nemesítéssel, újraterelítéssel).

Azt mondják a pszichológusok, hogy egy ember életében a nehézségek, krízisek mindig magukban hordják a fejlődés, emberi érlelődés lehetőségét. S például Viktor E. Frankl egyenesen azt állítja, hogy a teremtménynek nincs joga kérdéseket feltenni (csak a teremtő kérdezhet), neki, nekünk csak válaszadásra van jogunk és lehetőségünk: azaz, miként éljük meg a nehéz helyzeteket, a

¹⁵ Idem. 58. lap. A templom tervezése még az I. világháború előtt történt meg, az alapkövetel 1914-ben zajlott, de végül csak jóval a világháború után készült el a templom 1924, a tornyok 25-26-ban, a belső berendezés még később. Csak az építészeti tervek pontos kutatásával lehetne megerősíteni vagy cáfolni Dávid Katalin emlékezését.

¹⁶ Kecskemét területe – saját tulajdonú és bérelt területek – a török hódoltság végére 3000 km²-re nőtt. 1950-ben területéből kilenc települést választottak le. Hódmezővásárhelyből ekkor önállósult Mártély. Kalocsa már korábban lecsökkent, mert önállósultak a „szállások”: 1891-ben Homokmégy és Szakmár, majd az előbbiből kivált 1914-ben Öregcsertő és Drágszél. Ceglédből is új települések váltak ki.

próbatételeket. Lehet, hogy ezek a megállapítások a településekre, a közösségekre hasonlóképp érvényesek?

A határhelyzet nagyban függ attól, hogy milyen viszonyban van a határ két oldalán álló térség és ország. A két világháború között nem volt baráti a viszony, a II. világháború után elvileg baráti volt a viszony, a valóságban azonban továbbra is akadozott (pl. az Esztergomot Párkánnyal összekötő híd csak 2001-ben épült újjá; az egykori utak egy része máig nem járható, még mindig kevesebb a határátkelő, mint kellene/lehetne).

Egy határhelyzet előnyökkel is járhat, pl. a tengeri kikötők, nálunk Záhony, ahol a vasúti átrakás (széles és normál nyomtávú vasút között) rengeteg embernek ad munkát. Nem véletlen, hogy Kisvárda és Záhony között egy „szilícium-völgy” jellegű, méretű nagy ipari övezetet álmodtak (közös tervezésben 22x4-6 km összefüggő ipari-logisztikai területet, tervező: Molnár Attila, Váterv'95).

Ilyen előnyt jelentett 1990 után pl. Ausztria közelsége, a határon való szabad átjárással együtt ugyanis ez azt jelentette, hogy a szolgáltató szektor osztrák kuncaftokra talált (fogorvosok, fodrászok, kozmetikusok, ...), és sok embernek lehetőséget jelentett és jelent az ausztriai munkavállalás lehetősége (napi ingázással). Részben ezért csökken más városoknál kevésbé Sopron, Kőszeg, Szombathely, Szentgotthárd lakossága.

A határokon egykor jelentős várak is épültek – a középkorban, de nem az utóbbi száz évben, s ezek mára elvesztették jelentőségüket – legfeljebb bizonyos idegenforgalmi vonzerővel bírnak.

A száz éve történeteknek messze-nyúló, máig ható következményei is vannak: Mosonmagyaróvárt az első világháború alatt fejlesztett, de be nem fejezett óriási hadiüzem területe és épületei egy része még ma is kihasználatlanok. A békeszerződés kizárta az ilyen jellegű fejlesztéseket, s ma a zöldmezős beruházások időszakát éljük.

Itt félbehagyom.

Ezekben a napokban különféle városok válaszait fogjuk megismerni. Jó munkát kívánok ehhez mindenkinek, s városainknak szerte e hazában!

Budapest, 2020. szeptember 20.

Körmeny Imre